

NIEUWSBRIEF 119

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, januari 2007

Van het bestuur

¶ Het omslag van deze nieuwsbrief is gemaakt door Titi Zaadnoordijk. Titi Zaadnoordijk (1960) is beeldend kunstenaar en dichter, en sinds 1987 lid van Drukwerk in de Marge. Ze maakt o.a. tekeningen, lino's, bronzen vogeltjes en houten beesten. De mens is vaak haar onderwerp maar ook maakt Zaadnoordijk bijvoorbeeld paarden, vissen en zeemeerminnen. Haar werk is altijd figuratief. Ze gebruikt duidelijke vormen en heldere kleuren. Eenvoud is een sleutelwoord. Met franjes. Titi Zaadnoordijk woont en werkt in Scherpenzeel (Friesland). Op 5/6 en 12/13 mei 2007 houdt ze open atelier. Meer informatie via www.titi.nl.

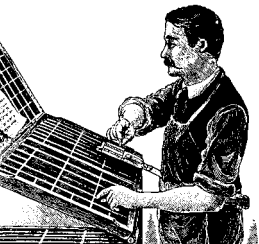
¶ De kopermaandagprent is gemaakt door ons bestuurslid Marja Scholtens (De Klaproos). Marja Scholtens maakt boeken, objecten en grafiek. Haar inspiratie haalt ze uit materiaal en vorm. Meestal gebeurt het 'toevalligerwijze' dat zij nieuw materiaal ontdekt: een blad van de ginkgoboom, een stuk hout, een platgetrappt blikje, schelpen. Over het maken van grafiek zegt zij: 'Steeds opnieuw verrast het me hoe er met ingeïnk't materiaal een afdruk ontstaat, de drukpers blijft een verrassend instrument.' Meer informatie via <http://home.hetnet.nl/~marjascholtens/deklaproos/index.htm>.

¶ Een verslag van de algemene vergadering en een financieel overzicht wordt in de volgende nieuwsbrief afgedrukt – wanneer de penningmeester weer terug is in Nederland.

Presentatie Mooi Marginaal 2

Op vrijdag acht december jongstleden vond de feestelijke presentatie van Mooi Marginaal 2 plaats, in de historische Gravenzaal van het Haarlemse stadhuis. Ruim 150 belangstellenden genoten, zo bleek duidelijk, van een fraaie en vaak hilarische feestrede van Kees van Kooten, bewonderden de vijftig geselecteerde drukwerken tentoongesteld in vitrines en namen bij hun vertrek de catalogus en het gelegenheden-drukwerk met de tekst van een deel van de toespraak van Kees van Kooten mee naar huis.

De Stichting Laurens Janszoon Coster organiseerde in 2004 voor de eerste keer de uitverkiezing van de mooiste marginale Nederlandse en Belgische drukwerken uit de jaren 2003 en 2004,

met bijbehorende catalogus en rondreizende expositie. Dit werd zo'n groot succes, dat het bestuur van de stichting met volle overtuiging aan het organiseren van een tweede manifestatie begon, met publicaties uit de jaren 2004 en 2005. Uit het in vergelijking met Mooi Marginaal 1 fors gestegen aantal van 160 inzendingen koos de onafhankelijke jury, bestaande uit Jeffrey Bosch, Jan de Jong, Laurens van Krevelen, Marcus de Schepper en Joost Swarte, vijftig drukwerken. Bij de vervaardiging van die bekroonde plano's en boeken waren ongeveer veertig drukkende leden van Drukwerk in de Marge betrokken. Sander Pinkse gaf op fraaie wijze vorm aan de catalogus, waarin alle vijftig bekroningen uitgebreid staan beschreven, telkens inclusief juryrapport en twee illustraties in kleur. De catalogus zal gratis aan alle contribuanten van de Stichting Drukwerk in de Marge ter beschikking worden gesteld. Extra exemplaren zijn voor € 6,- (€ 3,- voor de catalogus, € 3,- voor de verzendkosten) te bestellen bij de secretaris van de Stichting Laurens Janszoon Coster, Bubb Kuyper, Slingerweg 6-B, 2111 AH Aerdenhout. De toespraak van Kees van Kooten werd door de Avalon Pers en de Kalamos Pers gedrukt in tweehonderd exemplaren. Hiervan zijn geen exemplaren te koop.

De expositie is thans aan een langdurige reis begonnen en zal achtereenvolgens te zien zijn bij veilinghuis Beijers, Utrecht (tot en met 19 januari 2007), de Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg (27 januari – 28 februari 2007), Museum Meermanno, Den Haag (1 maart – 31 mei 2007), Centre Céramique, Maastricht (1 juni – 31 juli 2007), Bibliotheca Wittockiana, Brussel (begin augustus – eind september 2007), Grafisch Museum Groningen, Groningen (1 oktober – 30 november 2007) en Stadsbibliotheek Haarlem, Haarlem (1 december 2007 – 28 februari 2008).

Oproepen en mededelingen

TipTop – Johne Werk Bautzen

Voor mijn vers aangeschafte TipTop-pers van Johne Werk AG Bautzen zou ik een trapmechanisme willen (laten) maken. De pers werd met motor en riem aangedreven, maar ik vermoed dat er in het frame voorzieningen zijn voor een voetpedaal. Is er iemand die zo'n persje heeft en een schema of foto kan opsturen (info@koffiekoek.nl)? Een foto van de pers staat hier: www.koffiekoek.nl/tiptop.jpg

Hennie van Ham

Maak een boek voor Koppermaandag 2007

Stichting 't Ambachthuys in Den Haag organiseerde in samenwerking met uitgeverij 'De Ganzenweide' (www.ganzenweide.nl) een project behelzend het inbinden van de herdruk van *Psyche* van Louis Couperus.

Tijdens de Koppermaandagviering op 8 januari 2007 zijn de inzendingen van 16.00 – 19.00 uur te bewonderen in de Pansierstraat 23 te Den Haag.

Meer informatie via tel. 070 3525030.

Tótfalusi Mediaevál & De Grote Nederlandse Letterproef

Tijdens de boekkunstbeurs te Leiden konden bezitters van *De Grote Nederlandse Letterproef* bij de stand van Minotaurus een addendum bekomen. Dit addendum, gedrukt door de LJC-pers in samenwerking met de Alföldi Nyomda in Debrecen, is een letterproef van de Tótfalusi Mediaevál.

Deze letter werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw in Hongarije ontworpen en gegoten door de Eerste Hongaarse Lettergieterij te Budapest en was geïnspireerd door de letters die Nikolaas Kis in de 17e eeuw in Amsterdam sneed en goot.

Meer informatie bij de LJC-pers, Lomanstraat 36, 1075 RC Amsterdam, ronaldsteur@hotmail.com.

Ronald Steur

Filmpjes

Op de Techniek-pagina's van de site (www.drukwerkindemarge.com) is een nieuw onderdeel toegevoegd: Foto's en video. Als eerste bijdrage is een filmpje over de honderd jaar oude Johannisberger stopcilinderpers van Drukkerij van Ravensberg uit Amsterdam opgenomen. Ook opgenomen: een serie afbeeldingen van (groten-deels) op die pers vervaardigd drukwerk, en wat historische foto's.

Verder is een Duitstalige documentaire over de geschiedenis van het schrift te zien, gemaakt in opdracht van de Deense prepressfabrikant Purup in het begin van de jaren tachtig. Er werd ook in Nederland gefilmd, en wel bij Enschede in Haarlem.

Te zien is hoe Henk Drost stempels snijdt en met de hand letters giet.

We houden ons aanbevolen voor meer materiaal!

Margedrukwerk in katernen gezocht

De Genkse vereniging van boekbinders ‘&’ roept margedrukkers in Nederland en België op hun boeken ook in losse katernen aan te bieden.

Kunstboekbinders moeten nu vaak noodgedwongen reeds gebonden boeken demonteren. Dat brengt schade aan de katernen met zich mee, en is ook zonde van de zorg die aan de bestaande band is besteed.

Meer informatie via de secretaris van de vereniging: Harrie Knoors, Kruisbroedersweg 10, 6041 PM Roermond, tel. 0475-332574, e-mail harrieknoors@home.nl.

Drucken & Lernen

Drucken & Lernen is een Duitse leverancier van eenvoudige boekdrukkerspersen, met name bedoeld voor gebruik in het onderwijs. Ze verkopen er bovendien allerlei boekdrukmaterialen, papier (o.a. spanvellen voor de legger), inkt, reinigings- en smeermiddelen en wat letter en ornamenten. Tot het assortiment behoren zelfs wat historische artikelen: beeldjes van Gutenberg, een houten miniatuurpersje en een zeer degelijk ogende replica van een handgietinstrument.

De catalogus is helder en geeft tips voor het gebruik van inkten, verdun-, verstijf- en reinigingsmiddelen.

Op www.drucken-und-lernen.de is een flink deel van het aanbod te bekijken.

Het adres is:

Drucken & Lernen Lehrmittelverlag

Anton-Flettner-Straße 1

D-64579 Raunheim

Raunheim ligt net buiten Frankfurt en de winkel is maandag van 16-19 uur geopend (en ook na afspraak).

Thomas Gravemaker

Tentoonstelling Hans Rombouts

Ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van Hans Rombouts werd in de Hallen van het Stadhuis te Haarlem een tentoonstelling georganiseerd. De onderstaande toespraak werd bij de opening uitgesproken door Els Vogel.

Ik heb gisteravond zitten turven. Er zijn 78 taartjes aan deze tentoonstelling vooraf gegaan. Die heb ik niet allemaal zelf opgegeten, dit getal kunt u delen door drie want Hans en Joke genoten mee. Het lekkerst waren de aardbeientaartjes met zachte roomvulling en krokant zandkorstje. Zo begonnen de middagen; het had iets samenzweerderigs, wij gaan een tentoonstelling maken van al dat drukwerk van Hans en het zal mooi worden. We weten alleen nog niet precies hoe.

Hans had mappen, dozen en losse, grote druksels, al dan niet ingelijst, meegenomen uit Driehuis naar de Groenmarkt. In het huis van Joke hangt natuurlijk ook al werk van Hans, hier en daar ligt een boekje of kaart. Een overstelpende hoeveelheid, voor het merendeel klein werk. En altijd druksels met een verhaal. Als Hans een map opent verliest hij zich bijna onmiddellijk in wat hij ziet. Hij weet nog wel dat je meekijkt, want hij begint meteen te vertellen. ‘De gedrukte uitnodigingskaart op de Augustijn Pers met gedicht Uit ’t Lood, die heb ik ook in het groot gemaakt, daar ligt hij. Hij is wel niet zo mooi meer, maar wel belangrijk en ingelijst kan hij mooi op de tentoonstelling hangen.’

Het verhaal van de prachtige vlinderdoos met vlinders getekend door Pieter Wetzel. De kunstwerkjes voor Het Beschreven Blad met voor mij als hoogtepunt het stuiterboekje, waarmee Hans laat zien dat naast het drukken ook de verpakking steeds een uitdaging is om er iets bijzonders van te maken. Die stuiter in pdf gevat is een klein wonder en zegt veel over het plezier dat de maker en bedenker ongetwijfeld heeft gedurende het werken hieraan. En dan komt het oogsten van bewondering van al diegenen die dit onder ogen krijgen, mogen betasten of ontvangen. En telkens als zo’n kleinnood in de hand genomen wordt, vertelt Hans glunderend het hele proces, welke letters hij kiest, welk papier, hoe hij aan de clichés komt en je ziet als het ware dat hij het ontstaan van elk boekje of anderszins weer opnieuw beleeft: het ongestoord kunnen zijn met wat je wilt maken.

Dit gegeven maakt het moeilijk om te kiezen, wat komt er wel of niet op de tentoonstelling. En Hans die daar nog voorzichtig aan toevoegt dat het eigenlijk jammer is, dat de bezoekers het verhaal er niet bij zullen horen.

Joke, Hans en ik gaan hier naar toe. Ja, er zijn alleen maar die vitrines bij het raam. ‘Daar kan niet zoveel in’, zegt Hans. ‘Kunnen er niet extra tafels komen? Ik zou een kleine pers willen neerzetten, zodat ik de mensen wat kan laten zien en een kaart voor ze kan drukken. Het is ook leuk als er een bok komt, ik heb nog wel een kleintje in Driehuis staan.’

In de lange gang mogen extra tafels komen, alle wanden kunnen we gebruiken, er kan een film getoond worden en affiches op de pilaren buiten, die Hans nog gaat drukken.

Joke is voortdurend vriendelijk en secuur aanwezig, ze regelt, maakt afspraken, bedenkt oplossingen en geeft een suggestie voor de titel van de tentoonstelling: De Verliefde Drukker. Hans wipt op zijn stoel, handen op tafel, daar moet hij nog eens over nadenken, ook als Joke de titel gaat omschrijven. Het wordt ‘Uit ’t Lood’ dat is toch net even wat anders.

Het inrichten deze week was al een klein feestje. Alles goed voorbereid en geordend kwam het de dozen uit: bijdragen voor de Bakenesser Avonden en de Literaire Salon van het Kennemer Gasthuis, het Vlinderproject en kleine boekjes en drukwerken voor het Beschreven Blad, alles in de raamvitrines te vinden. Hiervoor de tafel met gedichten en etsen van Leo Vroman die Hans heeft gedrukt.

In de lange gang o.m. de verjaardagsrede voor Charlotte van Pallandt op haar negentigste verjaardag en een prachtige houtsnede van Charlotte vervaardigd door Hans, ook dat heeft hij in zijn vingers. Naast alle literaire boekwerkjes, gelegenhedenprenten en wenskaarten, wil ik nog wijzen op de wand met kleinkinderen en bedachte kleinkinderen, wat naam betreft, van Hans en Joke. Hans maakte voor de ongeborene een prent met een jongens- en een meisjesnaam. En zo is er overal in deze ruimte veel te zien en te genieten.

Els Vogel

Nieuw verschenen

Ergo Pers

Zoals Hans Verhagen een Einzelgänger is in de poëzie, is Lucassen dat in de beeldende kunst. Samen realiseerden ze voor Ergo Pers *Vesting Holland*, een 'livre de peintre'. Lucassen tekende zes etsen en Hans Verhagen schreef negen nieuwe gedichten. Maar het boek is meer dan het vrijblijvend samengaan van tekst en beeld. Verhagen voorzag een ruimere 'compositie' en voegde twee eerder geschreven cycli toe: de korte 3-delige reeks die hier als intro is gebruikt, *De omvormer*, werd geschreven in 1966, veertig jaar voor het pièce de résistance van het boek, de uit 9 gedichten bestaande cyclus *Vesting Holland*. De korte 3-delige serie waarmee het boek besluit, *Omtrent mijn beeld*, stamt uit 1970. De etsen van Lucassen werden tussen deze cycli in geplaatst, gevolgd door een suite van drie losbladige etsen. *Vesting Holland* verschijnt in een oplage van 60 Arabisch genummerde exemplaren, en zes exemplaren geletterd van A tot F, bestemd voor de medewerkers. Bij elk exemplaar hoort een suite met drie door Lucassen getekende en genummerde etsen. Alle exemplaren werden in het colofon gesigneerd door de auteur en de kunstenaar.

Ronald Noorman realiseerde voor Ergo Pers een 'livre de peintre', hij tekende vier etsen bij *Sur Place* van Hans Faverey. *Sur Place* is een cyclus van tien gedichten die een bijna natuurlijke habitat vormen voor het werk van Noorman. Hier wordt de werkelijkheid op dezelfde wijze tegemoet getreden, ontbonden en getransformeerd, teruggebracht tot iets wat de verbeelding vorm geeft. De etsen die naast de tekst staan zijn gedeeltelijk in kleur, en er werden twee technieken gebruikt, vernis moux en droge naald.

Sur Place verschijnt in een oplage van zesendertig Arabisch genummerde exempla-

ren. Bij elk exemplaar hoort een suite met vier door Ronald Noorman getekende en genummerde etsen. Alle exemplaren werden in het colofon gesigneerd door de kunstenaar.

De tekst werd gezet uit Univers en gedrukt door Rein Ergo. De gedichten werden vertaald door Jan H. Mysjkin en Pierre Gallissaires.

Sur Place, 38×39 cm, 44 bladzijden. In foedraal.

Ergo Pers

Muinkkaai 30, B 9000 Gent

tel. + 32 9 225 60 40

ergopers@telenet.be

www.ergopers.be

Kopwit

Bij Kopwit is verschenen *De kunst van het mooie kinderen krijgen* van Floor Kist. De auteur, voormalig Grootmeester van het Huis van H. M. de Koningin, in de jaren vijftig van de vorige eeuw mede oprichter van het Leidsch Studenten Cabaret, schreef een vermakelijk verhaaltje over wat in de 18e eeuw 'kinderteelt' genoemd werd.

Het boekje van 20 pagina's, zorgvuldig vormgegeven door Dominiek van Gent, is bij Mostert & van Onderen te Leiden gedrukt op Munkenprint en heeft Cottage Ivory als omslag. Voor de tekst werd de sierlijke letter Briosio gebruikt. Oplage 100 exemplaren, prijs 10 euro excl. portokosten.

Meer informatie: Kopwit, Swammerdampad 89, 2334 DA Leiden, www.kopwit.org.

Jozef Moetwillig

Dit éénkaternboekje, gevouwen uit een A2 (en de lezer snijdt zelf de bladen van elkaar), brengt de lezingen van de vier professoren, vrienden van de filosoof, aan het woord op de laudatio Leo Apostel. t.g.v. de feestelijke presentatie van de bibliofiele uitgave n.a.v. de 10de sterfdag van Apostel.

Het is zorgvuldig vormgegeven door Jos Brabants en in zijn atelier Jozef Moetwillig gedrukt op 80 grams écrupapier en met vlasdraad in cahiersteek aan een mokkakleurig 220 grams omslag genaaid. De achterzijde toont een portret van de filosoof in pentekening.

Dit collectors item telt 16 pp. Oplage 100 ex. Kostprijs € 7,- excl. portkosten.

Meer informatie: jos_brabants@telenet.be.

Inferno Press

Bij de Inferno Press uit Vancouver is een boekje verschenen over de geschiedenis van Juliana, een lettertype uit 1958 van Sem Hartz. Het boekje, getiteld *Sem Hartz and the Making of Linotype Juliana*, is geschreven door Mathieu Lommen.

Juliana was alleen beschikbaar op Engelse Linotype-machines, en is daardoor relatief onbekend gebleven. Wel is de letter door Hans Schmoller gebruikt voor het zetten van een flink aantal Penguins.

Juliana genoot een zekere cult-status onder letterontwerpers, en er wordt al lang gepraat over het maken van een digitale versie. Die digitale Juliana staat nu op punt van verschijnen, bij The Font Bureau uit Boston. Het boekje van de Inferno Press is een van de eerste toepassingen.

Op <http://infernopress.blogspot.com/2006/08/sem-hartz-and-making-of-linotype.html> is meer informatie over *Sem Hartz and the Making of Linotype Juliana* te vinden. De website van The Font Bureau is te vinden op www.fontbureau.com.

Huis Clos

Zondag 10 december l.l. presenteerde uitgeverij Huis Clos, die dit jaar 20 jaar bestaat, een nieuwe boekje in Amsterdam. Op de Beurs van Kleine Uitgevers in Paradiso werd *20 jaar Huis Clos. Korte rondleiding door een virtuele expositie* voorgesteld. Dit tweetalig – Nederlands/Duits – boekje verschijnt in een oplage van 300 exemplaren en is tevens de vijfentwintigste uitgave. Auteur Ralf de Jong (Hamburg 1973), is oud-medewerker van Piet Gerards en momenteel hoogleraar typografie aan de universiteit van Duisburg-Essen (D). De Jong schreef eerder, samen met Friedrich Forssman, het in 2002 bij Verlag Hermann Schmidt te Mainz verschenen boek *Detailtypografie*. In *20 jaar Huis Clos*, schetst Ralf de Jong aan de hand van 24 uitgaven de persoonlijke ontwikkeling van vaste vormgever Piet Gerards, de man die de uitgeverij leidt met vrienden en metgezellen.

Huis Clos werd in 1986 opgericht door Piet Gerards (Heerlen, 1950). De eerste uitgaven verschenen onder het imprint van Uitgeverij Gerards & Schreurs. Toen deze uitgeverij in 1990 ophield te bestaan, werd het ontwerp bureau van Piet Gerards in Heerlen in wisselende samenstellingen de uitvalsbasis.

Sinds 1995 is Huis Clos een in Oude Tonge gevestigde stichting en is Peter Schobben mede-uitgever. In *Werktitel: Piet Gerards, grafisch ontwerper* (Uitgeverij 010, Rotterdam 2003) schetst Ben van Melick o.a. een portret van Huis Clos en de vormgever van de publicaties.

Gerards en Schobben werken nauw samen om het fonds gestalte te geven; onder andere de medewerkers van Gerards' bureau – nu Piet Gerards Ontwerpers genaamd en gevestigd in Amsterdam – en handboekbinder Jo Linssen spelen een belangrijke rol.

20 jaar Huis Clos. Korte rondleiding door een virtuele expositie kost 8,50 (excl. verzendkosten) en is te bestellen via www.uitgeverijhuisclos.nl

Behoud van grafisch erfgoed

Na de verschijning van het boek *De toekomst van ons grafisch verleden* hebben de Koninklijke Bibliotheek (KB) en de Dr. P.A. Tiele-Stichting een stagiaire opdracht gegeven de lijst met musea uit het boek te verdiepen. Die stagiaire, Krista van den Bos, heeft vervolgens alle musea bezocht, informatie bij hen ingewonnen en een website ontwikkeld waarin de musea opgenomen zijn (zie www.bibliopolis.nl en www.tiele-stichting.nl).

Daarnaast is door de KB en Tiele-Stichting een werkgroep opgericht en gefaciliteerd die verdere professionalisering en onderlinge samenwerking tussen de grafische musea wil bevorderen. Die werkgroep kwam op 23 november jl. voor de zesde keer bij elkaar. Besloten is dat de werkgroep voortaan op eigen kracht verder gaat. KB en Tiele-Stichting namen in deze vergadering afscheid.

In de werkgroep zijn de Stichting Drukwerk in de Marge en de Grafische Cultuurstichting vertegenwoordigd. Oogmerk is nu dat de voorzitter en de secretaris van de werkgroep voortkomen uit de musea zelf en dat de werkgroep het platform voor de musea zal vormen op het gebied van behoud van grafisch erfgoed. De komende tijd wordt in de Nieuwsbrief over de verdere ontwikkelingen rond deze werkgroep en het thema 'behoud van erfgoed' bericht.

Vertegenwoordiging & samenwerking

Landelijk beschouwd vormen de margedrukkers, de grafische musea en grafische werkplaatsen de plekken waar grafisch erfgoed behouden wordt en waar nog met die historische materialen gewerkt wordt. Het ligt voor de hand om samenwerking tussen deze drie partijen te bevorderen, maar daar zal de nodige energie in gestoken moeten worden om die daadwerkelijk van de grond te krijgen. De margedrukkers zijn verenigd in de stichting, maar noch de musea, noch de werkplaatsen kennen een vertenwoordigend orgaan.

Daarover werd in de bijeenkomst van 23 november gesproken en zijn voorstellen gedaan om daartoe te komen. In het verlengde daarvan is over voorwaarden en vormen van samenwerking gesproken. Het betreffende pleidooi is hierna opgenomen.

Inventarisaties

Op Europees niveau is op dit gebied het AEPM (Association of European Printing Museums) actief. In de bijeenkomst van september dit jaar is Johan de Zoete, de conservator van Museum Enschedé, tot voorzitter van de association benoemd. Vanuit het AEPM wordt geijverd naar het inventariseren van het grafisch erfgoed. Naast 'ijzer' gaat het daarbij ook om archieven, (praktische) kennis, beeld, geluid en monumenten.

Inmiddels wordt een inventarisatie voorbereid voor de musea en werkplaatsen. Ook bij de margedrukkers is er de noodzaak om het bestand uit de bestaande inventarisaties te actualiseren. Het voornemen is nu om in 2007 een gecoördineerde inventarisatie bij de drie partijen (margedrukkers, musea, werkplaatsen) te houden. In komende nieuwsbrieven volgt daar meer over.

Gerard Post van der Molen & Bubb Kuyper

Vertegenwoordiging & samenwerking

Een jaar geleden kwamen wij hier voor het eerst bij elkaar en begon de Werkgroep Grafische Musea. Intussen is ruimere bekendheid gegeven aan het streven naar behoud van grafisch erfgoed en om eenduidigheid daarbij te waarborgen is begonnen termen als ‘Grafisch Erfgoed’ en ‘Grafische Collectie Nederland’ te funderen. Ook is meermalen opgeroepen tot samenwerking bij behoud van grafisch erfgoed, maar hoe die samenwerking gestalte zou kunnen krijgen is nog niet uitgewerkt. Hierbij enkele overwegingen en voorstellen.

Behoud van grafisch erfgoed

Grafisch erfgoed bevindt zich niet alleen in musea, maar kan op de meest onverwachte plaatsen tevoorschijn komen, bijvoorbeeld bij particulieren.

Twee voorbeelden:

- Naar aanleiding van bijdragen in *Boekenpost* zocht een oud-handzetter contact. Hij beschikte over een verzameling documenten van zijn opleiding en loopbaan. Vakliteratuur en gedenkboeken zijn in ruime mate overgeleverd, maar persoonlijke documenten van de werkvloer nauwelijks. Dit unieke materiaal wordt nu ondergebracht in de ‘Typografische Collectie’ van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- Werkend aan een reeks artikelen in *Boekenpost* over de surrealistische schilder en typograaf J. H. Moesman, kwam ik bij margedrukker Henk van Otterloo van de Green Escape Press een negental zeer ingenieuze zetvormen tegen. Ze deden me denken aan kopermaandagprenten uit de 18e en 19e eeuw. Het betrof de illustraties van het roemruchte *Ornaprentenboek* van Moesman en Van Otterloo. Die vormen zijn illustratief voor waartoe begaafde handzetter vroeger in staat waren. De negen vormen worden nu ondergebracht in de collectie van Museum Meermannoo Westreanum.

Deze twee voorbeelden vertonen overeenkomsten. In beide gevallen is sprake van uniek grafisch erfgoed en in beide gevallen is het toeval dat het ontdekt werd. Dat toeval zie ik als reden voor zorg. Hoeveel – al dan niet uniek – erfgoed ligt nog op

ontdekking te wachten en verontrustender, zal het wel ontdekt worden? Wie zal dat dan ontdekken en het behoud ervan kunnen waarborgen?

Wat is er bekend over het reeds behouden erfgoed? Bij de 175 margedrukkers is geïnventariseerd wat zich aan persen, machines en letters bevindt.¹ Wat het behoud betreft: meer dan de helft van het machinepark is gerepareerd, soms zelf gereviseerd. Uit de enquête bij de grafische musea bleek dat bij twee musea de collectie beschreven is, bij negen gedeeltelijk, terwijl bij slechts vijf musea sprake is van een restauratie- en conserveringsplan.² Meer is niet bekend. Sterker nog, weten niet eens waar de Grafische Collectie Nederland uit bestaat. Het lijkt erop dat bij behoud van grafisch erfgoed eerder toeval dan beleid een rol speelt.

Hoe kunnen we praten over behoud van grafisch erfgoed, als we geen inzicht hebben in wat bewaard is en als we met elkaar niet vastgesteld hebben wat tenminste behouden zou moeten worden? De Grafische Collectie Nederland zal daarom eerst geïnventariseerd moeten worden. Eén zaak lijkt me glashelder: samenwerking kan

De arbeidsomstandigheden in het grafisch bedrijf waren in het begin van de 20ste eeuw nog erbarmelijk. De 'Vereeniging tot bevordering der gezondheid in de graphische vakken' streefde naar verbetering. Twee ansichtkaarten beeldden hun streven uit met 'een onhygiënische drukkerij' en 'een hygiënisch ingerichte zetterij en drukkerij'.

Een onhygiënische drukkerij

er bij behoud van erfgoed voor zorgen dat er minder aan het toeval overgelaten wordt, maar wie zouden dan samen moeten werken?

Wie zouden moeten samenwerken?

Misschien kunnen we ons beter afvragen wie actief met grafisch erfgoed bezig zijn. De meest aansprekende gebruikers zijn grafische musea, grafische werkplaatsen en margedrukkers. Maar er zijn meer – al dan niet voormalige – gebruikers, zoals grafische bedrijven, instellingen en particulieren. Bedrijven houden zich in de regel niet bezig met behoud, wel kan men in sommige bedrijven nog erfgoed aantreffen, maar die kans neemt steeds meer af.

Dat geldt eveneens voor instellingen als academies, volksuniversiteiten, en dagverblijven. Ook daar worden en zijn in de loop der tijd grafische materialen gebruikt en vervolgens weer afgestoten, maar ook hier kan men nog grafisch erfgoed aantreffen, net zoals in meer algemene historische collecties, bijvoorbeeld in stedelijke musea.

Moelijker is het om over particulieren algemene uitspraken te doen. Oud-typografen, collectioneurs en margedrukkers kunnen eveneens over bijzonder en soms

Het geeft een fraai tijdsbeeld. Wonderlijk is wel dat in de hygiënische omgeving de getoonde zetkasten leeg zijn, net zoals een kast voor wit en een opbergmeubel voor staand zetsel in de zetterij en het steen in de drukkerij. Die drukkerij mag dan wel onhygiënisch zijn, sfeervol is hij in ieder geval wel.

Een hygiënisch ingerichte zetterij en drukkerij

uniek grafisch erfgoed beschikken. Voor zover aangesloten bij de Stichting Drukwerk in de Marge is men bereikbaar, bij overige particulieren zijn we afhankelijk van 'horen zeggen' en toeval.

Bezig zijn met grafisch erfgoed houdt niet automatisch in dat men zich inspant voor het behoud ervan. Het inzicht dat naast het gebruik van oude materialen, ook het behoud ervan belangrijk is, lijkt me nog niet overal doorgedrongen. Het minste wat men mag verwachten, is dat men er belang aan hecht oude grafische materialen in werkende staat te houden. Dat is een functioneel standpunt dat strijdig kan zijn met het streven naar verantwoord behoud.

De drie onderscheiden groepen – musea, werkplaatsen en margedrukkers – zijn volgens mij de meest voor de hand liggende actoren voor samenwerking bij behoud van grafisch erfgoed. Gemeenschappelijkheid en samenwerking daarbij ontstaan niet vanzelf, daarvoor zal eerst aan enkele basisvoorwaarden voldaan moeten worden.

Voorwaarden voor samenwerking

Essentiële voorwaarden voor samenwerking bij behoud van grafisch erfgoed lijken mij gemeenschappelijkheid, overkoepeling, kennismaking en motivatie.

- *Gemeenschappelijkheid*: er zal overeenstemming moeten zijn over doel en richting.
- *Overkoepeling*: de margedrukkers kennen in de Stichting Drukwerk in de Marge een overkoepelend én stimulerend orgaan en ik hoop dat de musea vanaf heden hun stimulerende aanspreekpunt zullen vinden in deze 'eigen' werkgroep. De werkplaatsen kennen momenteel géén overkoepelend orgaan, maar gelukkig wil de Stichting Kunstenaarsmateriaal³ meedenken over het mobiliseren van de werkplaatsen.
Voor zaken als afstemming, stimulering, publiciteit en deskundigheidsbevordering bij het behoud van erfgoed, wil ik pleiten voor de instelling van een 'Stuurgroep Grafisch Erfgoed' met vertegenwoordigers van de drie partijen en van andere organen, zoals die nu in de werkgroep zitting hebben.
- *Kennismaking*: de musea, werkplaatsen en margedrukkers zijn in kaart gebracht, maar kennen elkaar nog niet of nauwelijks. Zij zouden om te beginnen actief zicht kunnen verwerven op hun overeenkomsten, verschillen en gemeenschappelijke belangen. De voorgestelde stuurgroep zou hierin een belangrijke, stimulerende rol kunnen spelen.
- *Motivatie*: het gaat om het onderkennen van de urgentie van behoud van erfgoed én om het erkennen en aanvaarden van het feit dat erfgoedbehoud het individuele of groepsbelang overstijgt. De wil om zich voor dat behoud in te zetten, ontstaat

niet vanzelf, hiervoor zullen voorwaarden geschapen moeten worden. Ook hier ligt naar mijn idee een belangrijke taak voor de voorgestelde stuurgroep.

Hoe zou de voorgestelde samenwerking van de drie partijen vorm kunnen krijgen?

Vormen van samenwerking

Eerder dit jaar zijn suggesties voor samenwerking gedaan in de *Nieuwsbrief* van de Stichting Drukwerk in de Marge.⁴ Deze Nieuwsbrief is ook naar de musea en werkplaatsen gestuurd. Die voorstellen betroffen praktische suggesties voor de medewerker bij musea, werkplaatsen en de margedrukkers, waar men zelf mee kan beginnen. De nu volgende voorstellen zijn van bestuurlijke aard, achtereenvolgens: informeren, kennismaken en ondersteunen.

- *Informeren*, zowel elkaar, als de buitenwereld. De eerste stappen hiervoor zijn met de website van de grafische musea door de KB en de Tiele-Stichting gezet. De grafische werkplaatsen kennen geen gemeenschappelijke website. De Stichting Kunstenaarsmaterialen overweegt voor de werkplaatsen vergelijkbare mogelijkheden te creëren op de eigen site van de stichting. De margedrukkers beschikken over een eigen website bij de Stichting Drukwerk in de Marge. De drie partijen zouden kunnen afstemmen en samenwerken bij de verdere inrichting en uitbouw van de websites.
- Overwogen kan worden, net als bij de margedrukkers, de werkplaatsen te betrekken in de *brochure* die in voorbereiding is bij de Grafische Cultuurstichting.
- De drie partijen zouden kunnen streven naar een *gezamenlijk orgaan* over behoud van grafisch erfgoed en de Grafische Collectie Nederland.
- *Kennismaken* met elkaar. Er zijn vele stimulerende en contactbevorderende activiteiten op lokaal en landelijk niveau te bedenken, zoals gezamenlijke Koppermaandagvieringen, uitwisselingsprojecten⁵ en het ontwikkelen van gezamenlijke cursussen (technisch, kunstzinnig, recreatief e.d.).
- *Ondersteunen* kan men elkaar op technisch (reparaties), materieel (verwerving, aanschaf verbruiksmiddelen) en vakkundig (cursussen, instructie) gebied. Dat dergelijke samenwerkingsvormen productief zijn, blijkt uit de ervaringen bij de margedrukkers.
- Het *beheer van de collecties* biedt eveneens talloze mogelijkheden voor samenwerking (conservering, beschrijving, selectie).

Deze opsomming pretendeert niet uitputtend te zijn, maar is een poging tot concretisering van de voorgestelde denkrichting, andere samenwerkingsmogelijkheden zijn eveneens denkbaar. Het lijkt me dat ook in de bevordering van samenwerking een belangrijke taak weggelegd is voor de voorgestelde stuurgroep.

Tot besluit

Hoewel het afgelopen jaar al het nodige gezegd en gedaan is, wacht ons nog een omvangrijke taak. Eigenlijk staan we pas aan het begin van een verantwoord behoud van de Grafische Collectie Nederland. Velen in onze organisaties zullen nog gemotiveerd moeten worden om zich daarvoor te gaan inzetten, maar elke stap bevordert de volgende. Indien bijvoorbeeld de Grafische Collectie Nederland zichtbaar wordt door de voorgenomen inventarisaties, zal dat zeker stimulerend werken en bijdragen aan gemeenschappelijkheid. Als we erin slagen de Grafische Collectie Nederland zichtbaar te maken én te behouden, zullen de na ons komende generaties ook zicht houden op de ontwikkeling van ons rijke grafische verleden. De onschatbare waarde van díe culturele erfenis is niet in geld uit te drukken.

Gerard Post van der Molen

Noten

1. Zie o.a.: Gerard Post van der Molen, *De toekomst van ons grafisch verleden*. Amsterdam, Stichting Drukwerk in de Marge 2004, p. 120-127.
2. Id. p. 131-132.
3. Stichting Kunstenaarsmateriaal. Bezoekadres: Havinghastraat 58, 1817 DA Alkmaar, Postbus 272, 1800 AG Alkmaar, 072-5203436, www.kunstenaarsmateriaal.nl De stichting geeft het kwartaalblad *kM* uit.
4. Gerard Post van der Molen, 'Behoud van grafisch erfgoed. Ideeën over samenwerking tussen grafische musea, grafische werkplaatsen en margedrukkers.' *Nieuwsbrief* Stichting Drukwerk in de Marge, nr. 116, april 2006, ingevoegde special.
5. De Stichting Drukwerk in de Marge kent al heel lang uitwisselingsprojecten, waarbij groepen margedrukkers, veelal op eigen initiatief, rond een thema een gezamenlijke uitgave verzorgen, al dan niet met een goed doel, bijvoorbeeld ondersteuning bij conservering en restauraties.

Gooibergpers

De lezing die Emile de Vries op 9 september 2006 in Museum Meermanno Den Haag hield werd door de Gooibergpers Bussum als haar 'jubileumuitgave' (50ste boek) uitgegeven. De titel van het full colour boekje van 40 pagina's luidt *Met Minder Muis Meer Mans*, met als ondertitel 'De bijzondere jaren '50 en '60 van de vorige eeuw voor cultuur, papier en grafische vormgeving'. Daarmee geeft De Vries al aan niet zo gecharmeerd te zijn van de digitale vooruitgang. 'Met tekenen, knippen en plakken waren de vroegere vormgevers heel wat mans', het boekje is dan ook een 'hommage aan zijn bijzondere collega's' (p. 36).

De 'Nederlandse Aldus' Emile de Vries (Sneek 1923) behoeft verder nauwelijks toelichting. Hij stond in 1965 mede aan de wieg van *Typotent* (amateur-drukkers), de voorloper van de Stichting Drukwerk in de Marge en is vooral bekend van de typografische notities die hij gedurende 50 jaar als ALDUS in verschillende vakbladen publiceerde. In boekvorm verschenen selecties ervan bij Uitgeverij De Buitenkant: *Allemaal Flauwekul* (1989) en *Typogrommel* (1998).

Met Minder Muis kost 9 euro en is te koop in de Minotaurus Boekwinkel (Sint Antoniesbreestraat 3D, Amsterdam), Boekhandel Nijhof & Lee (Staalstraat 13A, Amsterdam), Boekhandel Los (Nassaulaan 33, Bussum) en bij de uitgever (www.gooibergpers.nl).

De Bucheliuspers

Bij De Bucheliuspers verscheen nog net in 2006: *IJsselstein Ontzet/Dit is belech van Utert voer IJsselsteijn*, 2006. 30 exx., 72 pag., 23×16,5 cm, gebonden, € 40,-

Hebben we eindelijk een Canon, staan de Hoekse en Kabeljauwse Twisten er niet in. Zo wordt het natuurlijk niets met onze nationale identiteit. Provinciale oorlogjes op de vierkante meter, familie- en belangenverstrengelingen, soevereiniteit in eigen huis: het Nederlands zuilenstelsel heeft een rijke geschiedenis.

In 1511 was het voor de zoveelste keer raak. Officieel ging het tussen Bourgondië en Gelre, maar de eeuwenoude rivaliteit tussen Utrecht en IJsselstein speelde danig mee. IJsselstein had Utrecht aangevallen, Utrecht belegerde IJsselstein, IJsselstein werd ontzet door de Bourgondische troepen. Een van de vele incidenten in die jaren, hoewel er flinke legers aan te pas kwamen en er echte doden vielen.

Een IJsselsteinse patriot schreef het allemaal op in een berijmd verhaal, waarin de Utrechters als arrogante stommelingen worden afgeschilderd. Hij had er duidelijk plezier in, en het werd een kleurige voorstelling vol konkelende magistraten, vulgaire heethoofden, losbandige vrouwen en hypocriete priesters die misbruik maakten van de afwezigheid van de Utrechtse burgers. De krijgshandelingen, vaak behoorlijk knullig – er komt zelfs een mislukte voorganger van het Bredase turfschip aan te pas – worden jolig en onbekommerd partijdig beschreven, als betrof het een kloppartij tussen twee groepen voetbalsupporters.

Die tekst vroeg om een Middeleeuwse aanpak. Zwart, rood, blauw en goud en bewerkelijke neogothische kapitalen voor de Middelnederlandse tekst, de cursieve Bembo plus zwierige script-kapitalen voor de prozavertaling. Met 72 pagina's is het de omvangrijkste uitgave van de Bucheliuspers tot nu toe, en de productietijd besloeg dan ook ruim anderhalf jaar.

Het boek is bepaald geen voorbeeld van ingetogen klassieke typografie, maar minstens zo bont als het springerige verhaal van de onbekende die met *F.N.W.* signeerde, en als de warrige omstandigheden van een mini-oorlog, die niet doet vermoeden dat vijf eeuwen later een sneltram de twee steden met elkaar zou verbinden. Niet alles is er slechter op geworden.

Meer informatie en bestellingen: www.buchell.dds.nl of De Bucheliuspers, Oude Kamp 14, 3512 KH Utrecht.

De Flinter, Heerenveen

Bij De Flinter verschenen in het afgelopen halfjaar de volgende uitgaven:

- ¶ Heerenveen-boekje. Oplaat 25 stuks, formaat 10×14,5 cm. 48 pagina's. Gebonden in linnen omslag. Zwart-wit foto's en kleurige sjablonen. Een combinatie van digitale technieken en boekdruk.
- ¶ Groeten uit Zeeland. Oplaat 25 stuks, formaat 14,5×10 cm. 8 pagina's, plus omslag. In plaats van ansichtkaarten verstuurden we tijdens onze vakantie een boekje met verhaaltjes uit Zeeland. Geniet, omslag ingekleurde foto.
- ¶ Vakantie van Mark bij oma en pake. Oplaat 2 stuks, formaat 15×15 cm. 12 pagina's, plus omslag. Cahiersteek. Na een week vakantie bij oma en pake kreeg ons oudste kleinzoon een boekje mee waarin verteld en getoond werd wat er in zo'n week allemaal gebeurde.
- ¶ De Batavus-Sinterklaas. Oplaat 35 stuks. Formaat 10×14,5 cm. 8 pagina's, plus omslag. Omslag in boekdruk, binnenwerk op laserprinter gedrukt. Boekje is geschreven in het Feensters, één van de stadsfriesse dialecten die in Friesland

GROETEN UIT ZEELAND

gesproken worden. Boekje verscheen naar aanleiding van een onderzoek naar het Feensters door Willem Winters uit Leeuwarden.

¶ Museumpark Landgoed Oranjewoud. Oplaat 20 stuks, formaat 15×10,5 cm. 4 pagina's. Begin november werden leden van de Werkgroep Oud-Heerenveen door een gids van Staatsbosbeheer rondgeleid in Oranjewoud. Geprint op een laserprinter.

In januari exposeer ik in een drietal vitrines in verzorgingshuis Berchhiem in Burgum (Fr.) boekjes en andere grafisch werk.

Mee informatie: Richard Hoekstra, Burg, Falkenaweg 201, 8443 DC Heerenveen, richardhoekstra@freeler.nl

Schymp off Erenst

De in Schymp off Erenst gepubliceerde verzen staan in een van de zogenaamde Groninger Ommelander rechtshandschriften, die in hun kern uit het Oudfries vertaald recht bevatten. Ze zijn – vooral in de zestiende eeuw – in handschriftvorm verspreid, dus niet gedrukt. Een handschrift heeft ook iets voor: ieder manuscript is uniek, in taal, in keuze van de teksten, en ook verder in zijn indeling. Er blijven wel eens een of meer bladzijden onbeschreven. Dat laatste was voor de kopiïst soms een uitnodiging voor meer persoonlijke ontboezemingen, die dan niets met de hoofdinhoud uit te staan hadden. Zo ook deze rijmen.

De verzen zijn geen poëtische hoogstandjes. Ze zijn misschien nog het best te vergelijken met spreekwoordenverzamelingen, die in de zestiende eeuw ook vaak in rijmvorm werden gepresenteerd. Het mensbeeld is niet altijd even vriendelijk, zeker niet als het om vrouwen gaat. In de context van – of althans meegebonden met – een rechtshandschrift springen ze er echt uit. Met deze editio princeps in boekdruk gebeurt dat eigenlijk nog eens na ongeveer vierhonderdvijftig jaar.

De bezorgers van de tekst zijn Henk D. Meijering en Karel F. Gildemacher. Meijering is emeritus hoogleraar Oudfries en Duits aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij bereidt een publicatie voor over rechtsteksten die uit het Oudfries in het Groninger Nedersaksisch vertaald zijn. Gildemacher doet wetenschappelijk onderzoek naar oudere typen plaatsnamen en is als naamkundige verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. Meijering is betrokken bij het onderzoek van dat instituut naar het Oudfries.

De teksten komen voor in de Groninger Archieven (RAG), hs. 146 in-quarto op de folia 201r, 202r, 202v, 203v-204v. Ze zijn geschreven in een andere – maar wel zestiende-eeuwse – hand dan het hoofdgedeelte. Het handschrift is een convoluut en de band is negentiende-eeuws, maar het papier van het desbetreffende katern en van het kerngedeelte is ongeveer even oud. In een ander handschrift (het verwante hs 45 in-octavo) komen enkele overeenkomstige rijmen voor.

Tijdens het drukken van 'Schymp off Erenst' werd alsnog hs RAG 45 in-octavo aangetroffen. Dat handschrift is eigendom geweest van de zestiende-eeuwse hoof-

delingenfamilies Jensema en (later) Huninga uit Humsterland in de huidige provincie Groningen.

In dat manuscript staan vijftien rijmen en/of zegswijzen geschreven. Besloten is daarvan vijf in een addendum op te nemen en in apart katern bij te binden.

Niet opgenomen zijn varianten van rijmen die ook in hs RAG 146 in-quarto voorkomen en al in de eerste katernen waren opgenomen. Andere die volledig of gedeeltelijk in het Latijn zijn geschreven, zijn hier ook niet in druk verschenen.

145×195 mm, 48 pagina's, op Ossekop van Van Gelder. Letter: Bembo (teksten), Garamond en onbekende typen, drie kleuren boekdruk. Gebonden in linnen, voorblad handmarmar met goudletter. Oplaat: 49 genummerde exemplaren waarvan 35 te koop à € 29,50. Gehele uitvoering: De Hynstebloom (Karel F. Gildemacher) Nadere informatie, bestellingen, reserveringen: De Hynstebloom, Karel F. Gildemacher, Vegelinswei 17, NL 8501 ZC De Jouwer, 0513413398, karel@gildemacher.com

Met de beste wensen

In de maand december krijgt vrijwel iedere Nederlander een hoeveelheid wenskaarten in de bus om eraan te worden herinnerd dat op korte termijn een aantal feestdagen voor de deur staat. Voor velen is het van oudsher een gewoonte om familie en vrienden het beste toe te wensen of met een kerstwens een stichtelijk woord te zenden vanwege de viering van de geboorte van Christus.

Maar ook de commercie heeft zich van de jaarwisseling meester gemaakt om producten en diensten onder onze aandacht te brengen. De posterijen worden aan het einde van het jaar overladen met miljoenen stuks gelegenheidsdrukwerk die in korte tijd aan de geadresseerden bezorgd moet worden. Niet alleen worden honderden extra postmedewerkers voor die jaarlijks aanzwellende stroom van post aangesteld, tal van andere vaklieden, zoals drukkers, vormgevers en illustratoren zijn eveneens beroepsmatig bezig om te zorgen voor dit gelegenheidsdrukwerk (noot 1). Daarnaast zijn velen in de weer om tegen het jaareinde op een toepasselijke en creatieve manier een persoonlijke boodschap aan familie en vrienden te zenden. Zover ik de literatuur over de *Beste Wensen* heb kunnen doornemen is er in Nederland tot nu toe weinig over kerst- en nieuwjaarskaarten gepubliceerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland, waar talrijke publicaties over dit onderwerp verschenen. Opmerkelijk is eveneens dat er in Nederland vrijwel geen particuliere verzamelaars zijn die dit thema als verzamelgebied hebben gekozen,

terwijl er evenmin een museum of instituut is dat zich over dit eeuwenoude grafische product heeft ontfermd. Bij mijn speurtocht heb ik twee verzamelaars van klein- en gelegenheidsgrafiek gevonden, die als onderdeel van hun collectie ook kerst- en nieuwjaarswensen in bezit hadden. Wel hebben enkele plaatselijke archieven oude nieuwjaarswensen uit de achttiende en negentiende eeuw bewaard en soms ook tentoongesteld, zoals bijvoorbeeld in Utrecht in 1981 gebeurde.

De historische achtergrond van de kerst- en nieuwjaarsvieringen

De Romeinen vierden op 25 december, de dag van de zonnewende, de kortste dag van het jaar. Gaandeweg is men in Europa, mede door de invloed van het christendom, de feestelijkheden rond de zonnewende gaan kerstenen. *Kerst-mis*, afgeleid van het woord *christ-mis*, werd een christelijk feest waarbij de geboorte van Christus centraal kwam te staan. De geboorte van Christus werd op basis van bijbelse teksten steeds meer met evenementen omkleed, zoals de verschijning van engelen, de aanbedding door de herders en de komst van de drie koningen.

De Russisch- en Grieks-orthodoxe kerken beschouwen de verschijning van de drie wijzen nog steeds als het echte kerstfeest. In de negende eeuw is de viering van de (heidense) midwinter vrijwel overal vervangen door een christelijk feest. De nachten ochtendmis van 25 december werden hoogtepunten van de christelijke viering. Toch bleven er nog enkele heidense elementen bestaan, waaronder de kerstboom en het versieren met groene takken als symbool voor de komende lente. Eeuwenlang speelde de viering van het kerstfeest zich vrijwel uitsluitend af in de kloosters en soms ook in plaatselijke kerken die vaak met de kloosters verbonden waren. Pas vanaf de veertiende eeuw zijn er gedrukte afbeeldingen gevonden van het kerstgebeuren rond Christus' geboorte. Die vroege 'kerstkaarten' waren niet alleen bestemd als een kerstkaart zoals wij die nu kennen, maar werden tevens gebruikt als aankondiging voor een nieuw kalenderjaar. Wij zouden dat nu een nieuwjaarswens noemen met een groet van Christus vanwege het nieuwe jaar. Blijkens de afbeeldingen en de teksten bestond er een natuurlijke koppeling tussen de beide gebeurtenissen. Naarmate er door de kerk steeds meer accent werd gelegd op de religieuze- en kerkelijke rituelen, kwamen ook tal van symbolen, zoals de kerststal, engelen, de aanbedding van het Christuskind en de Wijzen uit het Oosten, centraal te staan. Dat heeft weer geleid tot een ont koppeling van de kerkelijke manifestaties en in het verlengde daarvan de viering van het kerstfeest als een wereldlijke en vaak nogal frivole viering van het begin van een nieuw jaar, dat geen christelijke achtergrond heeft, maar al vanaf de Romeinse tijd bestond.

Eeuwen later, omstreeks de negentiende eeuw, wordt de viering van het kerstfeest en de viering van het nieuwe jaar weer met elkaar verbonden. De korte tijdsperiode tussen de beide data speelde daarbij uiteraard een belangrijke rol, maar ook het feit dat de kalenderdata belangrijker werden doordat steeds meer mensen konden lezen en zich via de kalender konden oriënteren op evenementen en gebeurte-

nissen voor het komende jaar. Vooral in de plattelandsgebieden was dat van veel belang omdat boeren zich beter konden richten op de data die voor de landbouw van belang waren.

De eerste gedrukte wenskaarten

Aan het einde van de negentiende eeuw is men in Duitsland begonnen met het onderzoek naar documenten in de archieven van diverse kloosterbibliotheken. Tijdens dat onderzoek zijn zeer oude wenskaarten gevonden. Paul Heitz deed in zijn in 1917 verschenen boekje verslag van de vondsten die tijdens dat onderzoek zijn gedaan en toonde enkele van die gevonden wenskaarten (Heitz, Strazsburg 1917). Uit zijn publicatie blijkt dat het maken en verspreiden van gedrukte wenskaarten ouder is dan men aanvankelijk dacht. Volgens hem zijn de eerste gedrukte wenskaarten rond 1450 gemaakt. Sommige bladen lijken op kalenderbladen. Uit de tekst bij de voorstelling blijkt of het een nieuwjaarswens dan wel een kerstwens betreft. Een nieuwjaarsgroet wordt meestal in de afbeelding opgenomen in een banier of wimpel (afbeelding 1 en 2).

In de literatuur worden die banieren of wimpels vaak aangeduid als ‘banderollen’, bestaande uit een smalle baan uitlopend in twee of drie punten of staarten. Volgens professor Van Os komen dergelijke banderollen ook voor op vijftiende-eeuwse schilderijen. De tekst in de banieren bevat doorgaans één van de hoofdzonden. Van Os noemt die banderol een ‘religieus leesplankje’. In de zestiende en zeventiende

Afbeelding 1

Afbeelding 2

eeuw worden ze tevens gebruikt als onderdeel van illustraties met een persoonlijke wens van de maker. Bij de zeventiende-eeuwse kalenders stond vaak bovenaan in een wimpelachtig lint een nieuwjaarswens in de vorm van een spreuk. In sommige hedendaagse kerstillustraties zien we een enkele maal teksten die verwerkt zijn in een baniervormige versiering.

Van alle vroege wenskaarten die door Heitz zijn beschreven is slechts één exemplaar gevonden. Opmerkelijk is dat er bij de documenten uit de kloosterbibliotheken eveneens een nieuwjaarskaart tevoorschijn kwam, gedateerd rond het jaar 1500, met een in het Nederlands geschreven tekst (afbeelding 3). Zover bekend is dat de oudste tot nu toe gevonden Nederlandstalige kerstkaart, waarschijnlijk uit Vlaanderen afkomstig.

Enkele van de door Heitz getraceerde geïllustreerde wensen waren met de hand ingekleurde houtsneden. Heitz is van mening dat ze als *Reiberdruck* (blokboek) zijn ontstaan, een techniek die nog voor de uitvinding van de boekdrukkunst gangbaar was om prenten af te drukken.

In de meeste voorstellingen van de vroege nieuwjaarswens is het christelijk element duidelijk aanwezig met een afbeelding van het Christuskind, vaak gezeten op een kussen met een vogel – waarschijnlijk een koekoek – in de hand (afbeelding 4). Een vogel symboliseerde geluk. Er zijn kaarten gevonden met een kind staande op een roos en leunend tegen het kruis of zittend op een zeilschip in volle zee. Dat schip was eveneens een gelukssymbool.

De afbeelding van het Christuskind, gangbaar op de vroegste wenskaarten, geeft aan dat de geboorte van Christus met het begin van een nieuw jaar werd verbonden en de functie had van een religieus symbool voor het kerstfeest zoals dat later, vooral in de wenskaarten van de negentiende en twintigste eeuw, gebeurde (zie Bomer, 1975). Met de uitvinding van de (boek)drukkunst door Gutenberg, omstreeks 1448, ontstond de mogelijkheid om wenskaarten te drukken. Tot op de dag van vandaag is daar dankbaar gebruik van gemaakt.

In een publicatie van De Meyere over Utrechtse nieuwjaarswensen wordt vermeld dat de oudst bekende Utrechtse, maar ook Noord-Nederlandse nieuwjaarsprent dateert uit 1584 (De Meyere, 1981). Het ruim vierhonderd jaar oude blad bestaat uit een tekst en een ingekleurde houtsnede waarop twee boden van Prins Willem van Oranje

Afbeelding 3

Afbeelding 4

staan afgebeeld met op de achtergrond een stadsgezicht, waarschijnlijk van Delft (noot 2). Alhoewel er nog veel meer te melden valt over die vroege kerst- en nieuwjaarswensen stappen wij nu over naar een andere vorm van wenskaarten uit vroeger eeuwen, het visitekaartje.

Visitekaartjes als nieuwjaarswens

In de zestiende eeuw werden in Italië gedrukte visitekaartjes veel gebruikt. Bij de gegoede middenstand, bestuurderen, welgestelde en adellijke families waren die kaartjes voorzien van een familiewapen en een spreuk. Naam, titulatuur en beroep of functie stonden onder de afbeeldingen aangegeven. Eventueel was een afbeelding van de eigen koets toegevoegd. Door die afbeelding kreeg de lezer een indicatie van

de levensstandaard van de betrokkene. Visitekaartjes werden altijd bij een bezoek overhandigd of bij wijze van cadeau afgegeven. In de omringende landen werd deze Italiaanse gewoonte gaandeweg ook overgenomen. Langzamerhand kwamen er drukkerijen die zich specialiseerden in het ontwerpen en drukken van dat soort kaartje die meestal in grote aantallen werden besteld. De gespecialiseerd drukkerijen adverteerden voor hun product en sommigen doen dé nog steeds.

In de achttiende en negentiende eeuw verloren de kaartjes hun glans en werden ze vooral gebruikt als nieuwjaarswens. De eerste dag van het nieuwe jaar presenteerde men zich bij de baas of bij iemand die men iets was verschuldigd en gaf op die manier acte de présence. Die gewoonte heeft lange tijd standgehouden, tot zelfs in de twintigste eeuw. Tegenwoordig zijn het voornamelijk de krantenbezorgers die op die manier de oude gewoonte instandhouden met een, meestal door de werkgever, gedrukte nieuwjaarsgroet om een nieuwjaarsfooit te kunnen incasseren.

Een interessante en unieke collectie oude Nederlandse visitekaartjes is onlangs verworven door het Prentenkabinet van het Rijksmuseum in Amsterdam. De kaartjes zijn afkomstig van mensen uit de wereld van het boek, antiquaren, uitgevers, boekhandelaren en drukkers.

Nieuwjaarswensen in de zeventiende en achttiende eeuw.

Beroepsgroepen komen in actie.

In Nederland zijn enkele van de in de zeventiende en achttiende eeuw gedrukte

nieuwjaarswensen bewaard gebleven. We beschikken nog over een door Joost van den Vondel geschreven en gedrukt nieuwjaarslied uit 1609, waarin hij de geboorte van Christus verbindt met het begin van het nieuwe jaar en de verdrijving van het kwaad. Zijn collega Bredero maakte stichtelijke nieuwjaarsverzen die eveneens gedrukt werden en in omloop kwamen.

Het was in die tijd vrij algemeen dat een nieuwjaarswens in dichtvorm verscheen. Die wens werd dan aan relaties, vrienden en kennissen aangeboden. Soms kregen ook de stedelijke autoriteiten een exemplaar. Uit gevonden nieuwjaarswensen blijkt dat het vaak fraai gedrukte grafische producten waren, waarvan nog een enkel exemplaar in stadsarchieven is teruggevonden.

In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw was het een algemeen gebruik geworden bij met name de lagere beroepsgroepen om tijdens de nieuwjaarsdag de straat op te gaan om een nieuwjaarswens aan klanten aan te bieden. De wijze waarop dat werd gedaan verschilde per stad. Uit teruggevonden wenskaarten blijkt dat het vooral straatvegers, nachtwakers, lantaarnopstekers, klokkenluiders, torenwachters, tamboers en askarlieden waren die met een vrij groot druksel de huizen langsgingen om in ruil voor hun wens een fooi in ontvangst te nemen. Niet zelden ontvaardden die aanbiedingen in drankfestijnen en soms zelfs in ongeregeldheden door overmatig drankgebruik.

In Nijmegen werd tijdens een tentoonstelling in Museum het Valkhof een aantal van die achttiende- en negentiende-eeuwse in de stad uitgereikte nieuwjaarswensen getoond. Ook van andere steden zijn enkele van die ‘nieuwjaar heil- en zegenwensen’ in archieven teruggevonden (afbeelding 5). Dat soort druksels, vaak een afspiegeling van een tijdsbeeld, is echter nooit systematisch verzameld of centraal geregistreerd.

Engeland kerstkaartenland

We stappen even over naar het buitenland en kiezen Groot-Brittannië, omdat dit land vanaf de negentiende eeuw een belangrijke kerstkaarten traditie heeft opgebouwd. Sinds het begin van de negentiende eeuw is daar een grote variëteit van kerstkaarten gemaakt en vrijwel iedereen die het zich veroorloven kon, deed mee aan het sturen van kerstkaarten. Rond het midden van de negentiende eeuw begon men met het aanleggen van albums waarin de kaarten die men ontving werden bewaard.

Natuurlijk kwamen er ook verzamelaars die ervoor zorgden dat kerstkaarten niet verloren gingen. Mede daardoor is men in Engeland goed op de hoogte van dit soort gelegenheidsdrukwerk. Er verschenen ook publicaties over die verzamelingen en dat stimuleerde uiteraard de publieke belangstelling voor het kerst- en nieuwjaarsdrukwerk. In een aantal nummers van het destijds toonaangevende blad op het gebied van de toegepaste kunsten *The Studio* werden in vijf achtereenvolgende nummers artikelen over Engelse kerstkaarten gepubliceerd. Gezien de

NIEUWEJAARS HEIL- EN ZEEGEN- WENSCH.

Opgedragen aan alle Heeren, Burgers en Inwoonders der Stadt Utrecht,

Door de ASHAALDERS of KARRELIDEN,

Mes den aanvang van het Jaar Onzes Heeren Jezus Christus MDCCLXIII.

WY laten and're vrij, is d'afgeleeten Boeken,
 Een Alexander Lof, of Heiden dauden roken,
 Of na Pompeus groot van dauden; die verwoed,
 Zig misten met het Merg, en byn van Medicien bloed.
 De Kar-ly zingen lieft eevroedig soeter Toonen;
 En wilen: Jans drift, met de Heil'gatsagen Kroonen;
 Van 't wredig Beshlehem, doen d'ing'ich op het Veld,
 De komst van d'Levens WORST, aan de Heer'ns heft vernield,
 Die stof is colings van de Gulde Zegen monden;
 En wak're LEERAAR, die d'Orakelen verkonden;
 Beestvoerig wyl geteld; en aan 't gesceod vertoond;
 Hoe Koning JEZUS (die nu Heerlyk is gekoond),
 Wel eer een heefen Stof, verkooren had ons Wooning,
 Daar Hy geboegen in een Kribbe geen verhooning,
 Van Kow of Armoed had, maar niet geringe Stof,
 Onzewagrik, dog begooet, met Godd'lyk Lof,
 Van d'gep' Heiden, die voor hunsse Kuld' waiken;
 Hoe heily moed' dit doen Ek onzer gander maaken;
 Om *hws* te soeken, die altes ons Leven is,
 En door zyn Lig, de Ziel, trekt wyt de duisternis,
 Ver-eenigt door 't Geloof met *hws* en zyn Weltdade,
 Doet onderwyse, al de Vrage der Genade.
 Blyft dan o' Noordlands Volk, niet doof voor 't Heeren Woord;
 Want zal een does, maar GODD, nog alfids meer verhoofd;
 En zal, indien wy Ons niet haalfy te *hws* koren;
 Zyn dier'v'e Zegening, geheel en al afweeren;
 Van dit ondenkbaar Volk, dat altes reept en klagt,
 En eger m't Gebod des HEEREN niet en vragt;
 Maar in en blijft verknogt aan flood' Gruwel'daden,
 Men wandelt oebefichtroot, op ganfch verkerde Paden,
 Am 't Eystole is de Dood, en synuldele wee,
 Kom sp'g'ien Wy ons zagt, aan andre die altes,
 Door 't lieedig' d'elings Zwaad huns dierbaar Leven eaden,
 Daar Vroewe en Kinderen flood' byven in ebanden,
 En klagen hunsen Nood, toe GODD met naar grichy,
 Bekeeren wy dan haalf, die tyd is ligt na by,
 Wel aan dan die met Ons, de Zorgen dunsse Landen;
 De Vryhey, Gods-dienst al nu door gekogen Panden;
 Beminnen, vellen Wy, dien Hoogen God te ween,
 Dat Hy ons VADERLAND, van al 't wred'f behoed,
 Dat Hy ons, onsen Scheid' wyt laasere getonden,
 Vergeven wil, ons flood' behouden voor het kwaden,

Zoo krygen wy ons Hert, om dus gelykhand,
 Te smeken, voor het Heil, van 't lieve Vaderland,
 En voor die d' Avont van Staat in Hande is geyert,
 Heed Vroede onder Haar, en doot'e Eendragt; fierer,
 Na al wat LAND en KERK tot noete weete zal,
 Herwand den Jaar Prijs dog voor alle ongedal,
 Vercoert zyn Jonge Juyd met Voedlyke greten,
 Doe hem als Nalms spijet na d'ewoening Ker knoon d'wee,
 Zoo zy Hy voor den Staat een wak're Palmar,
 Gesh' Unvcler MAGISTRAAT een Heilig lieftde Vaer;
 Om d'Ingressoren als VADER te Regneren,
 En door huns voorzorg al het k'wade van Ons weenen
 Zoo Geuege en flood' de vragel van Unvcler Burgerland,
 Het Loflyk Hege Scheid, dat Gerecht van ons Land,
 Heer doet Haer met veed ligt, der wyshy't Zeegpraale,
 Zoo word den Verzekding, verlost om ses te hande,
 Dyt alle weetenfchap, voor 't Menschlyk Gesh'fche,
 De wak're LEERAARS die getrouwe Sten op de Wacht,
 Om voor de zult'v' Leer, met Halden noot te slyden;
 En JEZUS Kuld' voor de Wulven Roef bevyden;
 De HEERE doet huns flood' met Lofde en iver aan,
 Tot dat huns Leeren Zee, zal sp'che onder gan,
 Zy dan als knagen GODD, van Hem weeten aangeroenen,
 In eeuw'ge Heerlykhey, by de Uytverhoere Vroemen.
 Na gam de Kar-ly met Erbiedigheyt en Vreugd,
 Tot haare OPSIEDER roes, zy d'Altes getrouwe Deugd,
 Die voor het arbrich Volk is als een brave Vador,
 Die geen gehoor verleid, aan eenige ontrader,
 Van onse dienft, maar dwan van lastigheyt of geweld,
 Zyn lankoml nood verpooet met vall gewonne Geld;
 Maar met zyn deel vergooet, en d'HEEREN nulle Zorgen;
 De Heere wil huns flood' geinde op zyn weegen;
 En brengen na de Dood in 't Heensch Paradyz,
 Hens tot zyn eeuwig Heil, ew getroue naams en Prijs,
 Spar al Ingezatenwe, die lange Jaar zachten,
 Verrykt het Jaar Zedden, met aangename Vruchten,
 Verhoort des Hemel, en de Aards op zyn tyd,
 Verdyft de Runder Fell, en maakt Ons al verdyld,
 Door ween Zeegening, bewaar ons by de Vreede;
 En doet het Onroeg Zwaerd verwoeden in de scheide;
 De Bouwers van de Zee behoed die voor gear,
 Zoo goed' die Vreude aan, in dit vernieuwe Jaar.

U. L. Dieners de State de Karreliden.

Te Utrecht Gedrukt by JOH: JOS: BESSELING, Boekdrukker op de Kromme Nieuwe-grift op de hoek van de Ambagstraat.

Afbeelding 5

grote belangstelling voor het thema *Christmas Cards* zijn de artikelen nog eens gebundeld en als boek verschenen. De publicaties zijn verlucht met tal van illustraties waarvan sommige in kleur.

Vergelijkt men de Engelse wenskaarten met datgene wat in Nederland verscheen, dan blijkt dat de Engelse afbeeldingen op die wenskaarten een hoog prentjesgehalte hadden. Landelijke voorstellingen van landlieden die iets komen aanbieden, vliegende engeltjes, afbeeldingen van meisjes en vrouwen in lange gewaden omgeven door bloemenkransen gesitueerd in een natuurlijke omgeving. Kortom, Victoriaanse maar ook wel Jugendstil-achtige taferelen, die qua stijl doen denken aan de zoetige Rie Kramerplaatjes uit de jaren twintig en dertig. De teksten bij de plaatjes zijn meestal summier: *Seasons Greetings* met een jaartal of *Best Wishes*.

George Buday publiceerde in de jaren zestig van de vorige eeuw een interessant boek over de geschiedenis van Engelse kerstkaarten. Zijn boek is voorzien van honderden illustraties van Engelse kerst- en nieuwjaarswensen. Volgens de auteur werd in de tweede helft van de negentiende eeuw de kerstkaart ook voor de gewone man een zeer populaire uitingsvorm. Kerstkaarten waren een soort volkskunst geworden, een kunstvorm die nauw samenhangt met de industrialisatie die toen in Engeland volop aan de gang was.

De kaarten voor Kerstmis werden massaal gedrukt en veel drukkerijen profiteerden van het volkse gebruik. Er circuleerden een grote variëteit aan kerstkaarten hetgeen volgens Buday ook verzamelaars aantrok. Zij wilden weten welke kaarten door welke drukkerijen waren gemaakt. Jonathan King was een bekend en zeer groot kerstkaartenverzamelaar in het Verenigd Koninkrijk. In 1890 bezat hij 163.000 verschillende kaarten, gemaakt tussen 1862 en 1895. Zijn verzamelwoede kende geen grenzen. Om er zeker van te zijn dat hij alle kerstkaarten van bepaalde drukkerijen bezat, kocht hij zelfs de drukkerijen op. Helaas werd een belangrijk deel van zijn verzameling in 1910 door brand verwoest. Gelukkig waren er inmiddels diverse verzamelaars, waaronder het Engelse koningshuis, in het bijzonder Queen Mary, die een enorme collectie hadden aangelegd zodat ondanks de brand van de Collectie King geen unica verloren zijn gegaan.

Nederlandse grafiek voor de kerst- en nieuwjaarsviering in de twintigste eeuw

Aan het eind van de negentiende eeuw werd ook in Nederland het verzenden van beste wensen geïntroduceerd als mogelijkheid om familie en vrienden een nieuwjaarsgroet te brengen. In Amsterdam adverteerde in 1885 de drukkerij van de gebroeders Koster per affiche de mogelijkheid om geïllustreerde nieuwjaarsbriefkaarten te drukken. Op de affiche staat centraal een vrouw met briefkaarten in de hand. Op de achtergrond zit aan lange tafels een aantal mensen die kaarten schrijven (afbeelding 6, collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

Maar het zenden van kerst- en nieuwjaarswensen kwam bij ons niet echt van de

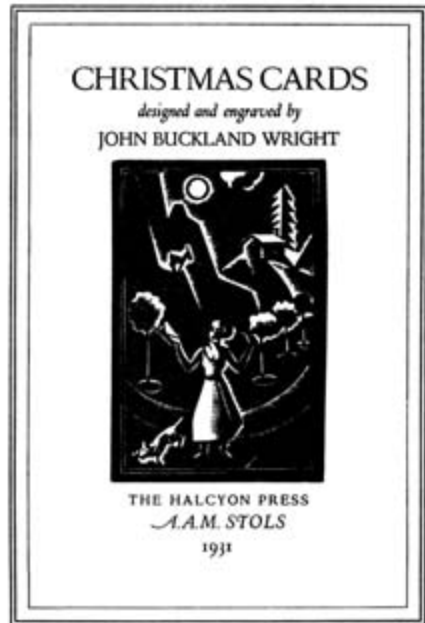

Afbeelding 6

grond. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw begon ook de commercie zich te interesseren voor het zenden van kerst- en nieuwjaarskaarten, om de aandacht te vestigen op nieuw producten en dienstverlenende activiteiten. Daarbij werden niet zelden kunstenaars en illustratoren ingeschakeld om een goed grafisch product te maken. Bij de firma Boosten en Stols in Maastricht, drukkers en uitgevers, werden in de jaren dertig kerst- en nieuwjaarswensen gedrukt die waren geïllustreerd door de veelbelovende Engels graficus John Buckland Wright. De uitgeverij liet de kaarten op mooi papier drukken, zodat een aantrekkelijk grafisch product kon worden rondgezonden. Maar behalve als kerst- en nieuwjaarswens fungeerden de kaartjes van Stols ook als reclame voor zijn gedrukte kerstkaarten en de door Stols uitgegeven, bibliofiele Halcyon Press (afbeelding 7).

Naar het voorbeeld van de bovengenoemde uitgeverij begon in 1934 ook de N.V. Houtindustrie Picus in Eindhoven aan zijn relaties nieuwjaarswensen te verzenden met een illustratie van Buckland Wright. Dat was geen toeval: de directeur van Picus, ir. Asselbergs, was boek- en grafiekverzamelaar en bevriend met A.A.M. Stols. De houtfirma heeft vanaf 1934, in zes opeenvolgende jaren een nieuwjaarswens laten maken door de toen al zeer bekend geworden Engelse illustrator. In 1940 heeft Picus een mapje uitgegeven met negen houtsneden die Buckland Wright voor het bedrijf had gemaakt (Picus, 1940). De fabriek was de eerste die gedurende een reeks van jaren bijzondere nieuwjaarskaarten met een illustratie van een graficus van naam aan haar relaties heeft gezonden.

Het was een initiatief dat, zover is na te gaan, nooit meer door een ander commercieel bedrijf is voortgezet (afbeelding 8a, 8b). Mogelijk heeft dat laatste te maken met het feit dat de combinatie van wenskaart en reclameboodschap nogal omstreden was en men van mening was dat het kerstfeest, een christelijk feest, niet met commercie moest worden verbonden. Bovendien liet de invloedrijke auteur en ex-librisverzamelaar Johan Schwencke, oprichter van de NEK (Nederlandse Ex-libris Kring), zich in de jaren dertig en veertig nogal laatdunkend uit over wat hij noemde het 'eindejaarsgelegenheidsdrukkerwerk'. Volgens hem waren wenskaarten niet anders dan een variant op

Afbeelding 7

de visitekaartjes. Hij betitelde dat als een inferieur grafisch product omdat het, in tegenstelling tot de ex-libriskunst, geen raakvlakken meer had met de boekdruk-kunst (Schwencke, 1951). Waarschijnlijk hebben Schwencke's uitspraken ertoe bijgedragen dat kerst- en nieuwjaarswensen niet verzameld werden.

Eind jaren dertig begonnen diverse Nederlandse grafische kunstenaars door henzelf geïllustreerde en vaak van een tekst voorziene kerst- en nieuwjaarswensen te verzenden naar vrienden en kennissen. Sommigen kregen de opdracht een kerst- en/of nieuwjaarskaart voor een particulier te illustreren. Bewaard gebleven zijn wenskaarten uit de jaren dertig geïllustreerd door bekende kunstenaars onder wie H. Levigne, W.J. Rozendaal, Nico Bulder, Dirk van Gelder, E. Reitsma-Valença, Fokko Mees en J.F. Doeve. Interessant was het initiatief van de Wereldbibliotheek Vereniging om jaarlijks ter gelegenheid van de feestdagen een klein boekwerkje voor de leden te laten drukken met een tekst die te maken had met het kerstfeest en/of het nieuwe jaar. De boekjes waren vaak ook geïllustreerd.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het zenden van kerst- en nieuwjaarskaarten nieuwe impulsen. Betere en snellere druktechnieken maakten dat bedrijven steeds meer beste wensen gebruikten als een vorm van public relations. In de jaren vijftig schakelden privé-personen steeds vaker grafische kunstenaars in. Voor sommigen was dat een welkome financiële aanvulling. Kunstenaars die bekendheid kregen om hun bijzondere en fraaie 'beste wensen' waren onder andere: Willem Sandberg,

Afbeelding 8a

Afbeelding 8b

graficus en directeur van het Stedelijk Museum, M. E. Escher, Jan Battermann, Jean Paul Vroom en Pam G. Rueter. Deze lijst van namen is uiteraard niet uitputtend, maar het geeft wel een beeld van een ontwikkeling waarbij ook voor het drukwerk in kleine oplagen en voor persoonlijk gebruik in toenemende mate kunstenaars werden ingeschakeld.

Volgens Schwencke is kenmerkend voor de Nederlandse gelegenheidsgrafiek, zoals hij de wenskaarten aanduidt, de soberheid en ingetogenheid van zowel de teksten als de illustraties. Tot in de jaren vijftig domineerden religieuze afbeeldingen, en de teksten refereerden vaak aan een bijbelse spreuk of een psalm. Daarna is er duidelijk sprake van een afname van dat soort teksten en stapt men over naar meer wereldlijke thema's. De ingetogenheid zoals de wens voor vrede, voor voorspoed, de hoop op betere tijden, voor een goede gezondheid, etc. overheerst nog steeds de teksten op wenskaarten. Politieke spotprenten of toespelingen op politieke voorvallen, zoals in Engeland gebruikelijk, zijn hier zeldzaam.

Tot slot

Nederland kent, evenals de ons omringende landen, een lange traditie van wenskaarten in velerlei vormen. Opmerkelijk is evenwel dat er bij ons geen verzamelingen zijn aangelegd van deze vorm van gelegenheidsgrafiek. Geen enkel museum of instituut heeft de moeite genomen om van dit interessante grafisch product een verzameling aan te leggen. Een overzicht van wat er op dit terrein in Nederland is gemaakt bestaat niet. Het is van belang dat deze lacune alsnog wordt gevuld. Wellicht kan dit artikel daartoe een aanzet geven. Te hopen is dat een instelling alsnog probeert een voor ons land representatief overzicht samen te stellen.

Karel J. Nijkerk

Noten

1. De aanduiding gelegenheidsgrafiek, soms ook wel aangeduid als klein-grafiek, heeft betrekking op een zeer omvangrijke categorie van gedrukte berichten zoals huwelijks- en geboorteaankondigingen, overlijdens- en afscheidsberichten, gedrukte uitnodigingen voor manifestaties zoals (openingen van) tentoonstellingen, etc.
2. De prent staat afgebeeld op pag. 25 van de publicatie van De Meyere. Op pag. 24 staat een uitgebreide beschrijving van de inhoud van de tekst op de prent.
3. Niet alle houtsneden uit het mapje zijn voor nieuwjaarskaarten gebruikt. Het mapje is gedrukt in 400 exemplaren. Ook de losse houtsneden uit het mapje zijn zeer gewild bij grafiekverzamelaars.

Literatuur

Asselbergs, C. J. e.a. *NEK-Gedenkboek*. Wassenaar 1947.

Bomer, Gunther. *Sei glücklich und vergiss mein nicht*. Verlag FF, München 1973.

Boom, A. van der. *Met kunstprenten gesierd*. Serie de Gouden Hommel, deel 3, Stichting de Getijden Pers, Zaandijk 1951.

- Buday, George. *The history of the Christmas Card*. Spring Books, London 1964.
- 's Gravensande, G.H. 'Gelegenheidsgrafiek', in: *Gedenkboek NEK 1947*. Uitgave Stichting Ned. Exlibris Kring (NEK) 1947.
- Heitz, P. *Dreissig Neujahrswünsche des fünfzehnten Jahrhunderts*. Ed. J.H. Heitz, Straszburg 1917.
- Jager, J. de. *Rituelen, nieuwe en oude gebruiken in Nederland*. Het Spectrum, Amsterdam 2001.
- Meyere, J.A.L. de. *Met de beste wensen voor het nieuwe jaar. Utrechtse nieuwjaarsprenten in vroeger eeuwen*. AMBO boeken, Baarn 1981.
- Bekkens, J.Th.A. 'Familiedrukwerk', in: *Over het verzamelen van kleingrafiek*. Wereld Bibliotheek Vereniging. Amsterdam/Antwerpen 1961.
- Roos, S. de. 'Klein drukwerk', in: *De Witte Mier*, p. 81-84. Van Kampen 1913.
- Schwencke, John. *Gelegenheidsgrafiek*. NEK, 1934.
- Schwencke, John, en Klaas Woudt. *Kerst- en Nieuwjaarsgrafiek*. Stichting de Getijden Pers, serie De Gouden Hommel, deel IV, Zaandijk 1951.
- Vries, Emile de en Hans de. *Vijftig jaar Nieuwjaarswensen*. Bussum 2002/03.

Met dank aan:

Ton Entius, voorz. Stichting De Roos; mevr. I. de la Fontaine Verwey-le Grand; mevr. Netty Romein-van Gent, verzamelaarster van gelegenheidsgrafiek; Johan Souverein, antiquaar en uitgever; Emile de Vries, auteur en graficus.

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Bubb Kuyper, bubbkuyper@netaffairs.nl

Secretaris: Marja Scholtens, Hugo de Grootstraat 238, 2613 VB Delft, scholtensklaproos@hetnet.nl

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag, frans@drukwerkindemarge.com

Nieuwe leden/adreswijzigingen graag doorgeven aan de penningmeester.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.com, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam (op cd of op papier getypt, zo niet in elk geval duidelijk geschreven).

Redactie: Alex Barbaix, Sander Pinkse